

Management & Development Process

چکیده

اهمیت و نقش سرمایه اجتماعی در روند توسعه جوامع، در سال‌های اخیر مورد توجه بسیاری از اقتصاددانان قرار گرفته است و یکی از شاخص‌های توسعه در نظر گرفته می‌شود. با وجود این، هنوز در مورد تعاریف و مفاهیم نظری سرمایه اجتماعی و میزان تأثیر آن بر روند رشد و توسعه جوامع، اجماعی وجود ندارد.

بدیهی است که برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در هر زمینه‌ای، از جمله در سرمایه اجتماعی، به شاخص اندازه‌گیری نیاز دارد. ولی ساخت شاخص برای سرمایه اجتماعی پیچیده و دشوار است و از این رو، یکی از بزرگترین کاستی‌های مفهوم سرمایه اجتماعی، فقدان اجماع درباره سنجش و اندازه‌گیری آن است.

در پژوهش حاضر، تلاش شده است با توجه به محدودیت‌های موجود، به جای سنجش و اندازه‌گیری شاخص‌های سرمایه اجتماعی، با بررسی شواهد و آثار آن در جامعه، روند و وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران طی سال‌های گذشته بررسی شود. بدین ترتیب که ابتدا با استفاده از روش جایگزین فوکویاما، روند سرمایه اجتماعی از سال ۱۳۶۵ الی ۱۳۸۳ مورد بررسی قرار گرفت. طبق نتایج به دست آمده، برآورد می‌شود که سرمایه اجتماعی در ایران طی سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱، کاهش و در سال‌های ۱۳۸۱-۱۳۸۳ افزایش یافته است. سپس با استفاده از داده‌های طرح پیمایش ایرانیان که دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد در سال ۱۳۷۹ آن را اجرا کرده است، میزان سرمایه اجتماعی در سال ۱۳۷۹ مورد بررسی قرار گرفت. با در نظر گرفتن فرض‌هایی، سرمایه اجتماعی در این سال در حد متوسط برآورد شد. در نهایت با فرض اینکه نتایج به دست آمده در خصوص روند سرمایه اجتماعی صحیح است، میزان سرمایه اجتماعی در هر یک از سال‌های ۱۳۶۵ الی ۱۳۸۱ نسبت به سال ۱۳۷۹ به دست آمد.

کلیدواژه‌ها: توسعه، سرمایه اجتماعی، ایران، فوکویاما، شاخص جرم و جنایت

سرمایه اجتماعی از دید رویکرد منفی فوکویاما در ایران

محمود متوسلی
علی طیب‌نیا
محسن حسنی

دریافت: ۱۳۸۶/۰۲/۰۴

پذیرش: ۱۳۸۶/۰۷/۱۵

مقاله برای اصلاح به مدت ۷ روز نزد پدیدآوران بوده است.

سرمایه اجتماعی از دید رویکرد منفی فوکویاما در ایران

محمود متوسلی^۱

علی طیب‌نیا^۲

محسن حسنی^۳

مقدمه

جایگاه و اعتبار هر جامعه‌ای، منوط به میزان تولید سرانه کالاهای مادی و معنوی مردم آن است. این ویژگی تحت تأثیر مقدار سرمایه و به‌کارگیری صحیح آن در جامعه است. اما سرمایه در هر جامعه‌ای، انواع مختلفی دارد: سرمایه مالی مانند پول و اعتبار، سرمایه فیزیکی از جمله زمین، ماشین‌آلات و تجهیزات، سرمایه انسانی مانند آموزش و مهارت و در نهایت، سرمایه اجتماعی شامل اعتماد، همبستگی، مشارکت و غیره. از سال ۱۹۹۳، با انتشار نتایج پژوهش رابرت پاتنام^۴ که تلاش کرد تفاوت‌های نهادی و اقتصادی مناطق مختلف ایتالیا را اثر سرمایه اجتماعی معرفی کند، مفهوم سرمایه اجتماعی به میزان بسیاری در مباحث توسعه مورد توجه قرار گرفت. سرمایه اجتماعی، مفهومی نوین در پژوهش‌های اجتماعی است، اما این مفهوم در روابط اجتماعی نوع بشر در طول تاریخ ریشه دارد (سبتینی^۵، ۲۰۰۶).

اگر تا قبل از دهه ۷۰، در پژوهش‌های توسعه بیشتر بر پارامترهای اقتصادی تأکید می‌شد، در این دهه، بیشتر عوامل اجتماعی و فرهنگی و در حقیقت، همه

۱. استاد دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران

Motevaseli@gmail.com

۲. استادیار دانشکده اقتصاد دانشگاه

تهران

Taiebni@mporg.ir

۳. کارشناس ارشد اقتصاد دانشگاه

تهران - نویسنده مسئول

Mohsen83021@gmail.com

4. Putnam

5. Sabatini

عوامل مؤثر بر استانداردهای زندگی مورد توجه قرار گرفت و در این تغییر رویکرد نظری، مقوله سرمایه اجتماعی بسیار اهمیت یافت. سپس شواهد تجربی زیادی به دست آمد که نشان داد سرمایه اجتماعی می‌تواند در توسعه جوامع نقش داشته باشد.

هر چند سرمایه اجتماعی به مثابه یک چارچوب مفهومی و ابزار تحلیلی، شور و شوق زیادی در میان افراد صاحب‌نظر و پژوهشگران ایجاد کرده، لیکن نگرش‌ها، دیدگاه‌ها و انتظارات گوناگونی را نیز پدید آورده است. علاوه بر این، تعاریف گوناگونی از دیدگاه‌های مختلف برای این مفهوم بیان شده است و نکته دیگر اینکه، به دست آوردن شاخصی کمی‌پذیر از سرمایه اجتماعی به دلایل مختلف امکان‌پذیر نیست. اما با ملاحظه برخی شواهد، می‌توان روند تغییرات سرمایه اجتماعی را شناسایی کرد و نتیجه گرفت که سرمایه اجتماعی در حال کاهش یا رشد است.

در پژوهش حاضر، با توجه به مشکلاتی که برای ساخت شاخص سرمایه اجتماعی وجود دارد و نیز داده‌های موجود و در دسترس در ایران، ابتدا روند سرمایه اجتماعی با استفاده از روش جایگزین فرانسیس فوکویاما^۱ مورد بررسی قرار می‌گیرد. بدین ترتیب که با استفاده از علائمی که در نبود سرمایه اجتماعی ظاهر می‌شوند، روند سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵ الی ۱۳۸۳ مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در مرحله بعد نیز با استفاده از داده‌های آماری مربوط به پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان که وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۷۹ (دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱) انجام داده است، وضعیت و میزان سرمایه اجتماعی ایران در سال ۱۳۷۹ مشخص می‌شود. سپس با فرض صحت نتایج این دو مرحله، با مقایسه آنها میزان سرمایه اجتماعی سال‌های مختلف نسبت به سال ۱۳۷۹ استخراج می‌گردد.

۲. معرفی مفهوم

اگر بخواهیم سابقه تاریخی مفاهیمی را که اکنون با نام سرمایه اجتماعی شناخته می‌شود، در آثاری بررسی کنیم که درباره آن نوشته شده‌اند، باید به ۹۰ سال قبل برگردیم. هانیفان^۲ در مقاله‌ای که درباره آموزش منتشر کرد، به بیان مطالبی درباره

1. Francis Fukuyama
2. Hanifan

ابعاد تربیتی و آموزشی سرمایه اجتماعی پرداخت (سبتینی، ۲۰۰۶). بدین ترتیب، مفهوم سرمایه اجتماعی به شکلی که امروزه به کار می‌رود، از دهه ۱۹۲۰ به وجود آمد. این مفهوم به تدریج گسترش یافت و در سال‌های بعد، انجام پژوهش درباره سرمایه اجتماعی به صورت مفهومی مستقل آغاز شد. برای مثال، گلن لوری^۱ در مقاله خود با استفاده از رهیافت نئوکلاسیک به توضیح نابرابری درآمدی بین نژادهای مختلف پرداخت و دلالت‌های سیاسی آن را در نادیده گرفتن سرمایه اجتماعی افراد مورد بررسی قرار داد (مجیدزاده، ۱۳۸۴).

پیر بوردیو^۲ سرمایه اجتماعی را برای درک نحوه شکل‌گیری طبقات و اختلاف طبقاتی به کار برد. وی با تقسیم‌بندی سرمایه‌ها در نظام اجتماعی به سه نوع سرمایه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی معتقد است که سرمایه اجتماعی، ارتباطات و مشارکت اعضای یک جامعه برای نیل به اهداف آنهاست. به اعتقاد وی، سرمایه اجتماعی دسترسی به خدمات گروه را تسهیل می‌کند. جیمز کلمن^۳ (پانتیکس، ۲۰۰۴) با در نظر گرفتن مفهوم کنش عقلانی هدفمند، مفهوم عقلانیت و تعامل اجتماعی را با یکدیگر پیوند داده است که اغلب در تحلیل‌های سنتی، کنش غیرعقلانی نامیده می‌شوند. کلمن با تحلیل درونی رفتار سیستم، شروع فرایند مبادله منابع تحت کنترل، منفعت و انواع رفتار متقابل را شرح داده و به تفصیل مؤلفه‌های مؤثر بر سرمایه اجتماعی مانند نظام‌های اعتماد، هنجارها و نظام‌های اقتدار را تحلیل کرده است. کلمن سرمایه اجتماعی را به صورت جنبه‌هایی از ساختار تعریف کرده است که دو ویژگی مشترک دارند. اولاً، همه آنها مشتمل بر جنبه‌ای از ساختار اجتماعی‌اند، دوم اینکه، برخی کنش‌های خاص کنشگران را در داخل ساختار تسهیل می‌کنند. وی تعهدات و انتظارات، جریان بالقوه اطلاعات، هنجارها و ضمانت‌های اجرایی مؤثر را از اشکال سرمایه اجتماعی می‌داند. پاتنام متغیر سرمایه اجتماعی را در قالب تعداد نهادهای مدنی داوطلبانه برای توضیح تفاوت رشد مناطق شمال و جنوب ایتالیا مؤثر می‌داند. وی سرمایه اجتماعی را به ویژگی‌های زندگی اجتماعی - شبکه‌ها، هنجارها، و اعتماد - در نظر می‌گیرد که افراد را قادر می‌کند با هم و با کارایی بیشتر برای تحقق اهداف فردی تلاش کنند (سبتینی، ۲۰۰۶). فرانسیس فوکویاما (۱۹۹۹) نیز سرمایه اجتماعی را نمونه ملموسی از یک هنجار غیررسمی تعریف می‌کند که موجب ترویج همکاری بین دو یا چند فرد می‌شود.

1. Loury
2. Bourdieu
3. Coleman
4. Ponthieux

با این حال، در همه تعاریف سرمایه اجتماعی، درباره ارتباطات و هنجارهای موجود در اجتماعها که مزایایی برای مردم دارد، صحبت شده است. اما ظاهراً تعریف رابرت پاتنام از سرمایه اجتماعی به دلیل اینکه کلی است و کمتر آن را محدود کرده است، تعریف جامع‌تری نسبت به سایر تعاریف است. البته در این تعریف، از مزایای سرمایه اجتماعی برای جمع و گروه (همان طور که وی در تحلیل تفاوت رشد مناطق شمال و جنوب ایتالیا بیان می‌کند) غفلت شده است و می‌توان این تعریف را به صورت زیر به عنوان تعریف کاملی برای سرمایه اجتماعی در نظر گرفت: ویژگی‌های زندگی اجتماعی - شبکه‌ها، هنجارها، و اعتماد - که افراد را قادر می‌کنند با کارایی بیشتر برای تحقق اهداف فرد و گروه تلاش کنند. شایان ذکر است که در پژوهش حاضر، تعریف فوق برای مفهوم سرمایه اجتماعی مبنا قرار می‌گیرد.

اما یکی از بزرگترین کاستی‌های سرمایه اجتماعی، فقدان اجماع درباره نحوه اندازه‌گیری آن است. در این زمینه، حداقل دو رویکرد وجود دارد. در رویکرد نخست، گروه‌ها و اعضای آنها در جامعه مفروض سرشماری می‌شوند. در رویکرد دوم، داده‌های مربوط به میزان اعتماد، تعهد و مشارکت مدنی مورد بررسی قرار می‌گیرند. به طور کلی، به دست آوردن مقیاسی واحد و دقیق از سرمایه اجتماعی به دلایل مختلف امکان‌پذیر نیست. اولاً، جامع‌ترین تعریف از سرمایه اجتماعی، تعریفی چندبعدی است که چند واحد تحلیلی مختلف را شامل می‌شود. دوم آنکه، ماهیت و اشکال سرمایه اجتماعی در طول زمان، با تغییر موازنه بین سازمان‌های رسمی و غیررسمی تغییر می‌کند. سوم اینکه، سرمایه اجتماعی، متغیری است که هم در سطح خرد و هم در سطح کلان وجود دارد و اشکالی که در این زمینه به وجود می‌آید، این است که در بسیاری از موارد، سرمایه اجتماعی ممکن است در سطح خرد تقویت شود، در حالی که در همان زمان، در سطح کلان در حال تخریب است. در نتیجه، روش‌های علمی اندکی برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی وجود دارند و این ضعف باعث شده است محققان معاصر مجبور شوند شاخص‌هایی نزدیک به واقعیت را در نظر بگیرند، مانند اعتماد به دولت، تمایل به رأی دادن، نرخ رشد شرکت مردم در انتخابات، عضویت در نهادهای مدنی، ساعت‌هایی که مردم فعالیت‌های داوطلبانه انجام داده‌اند و غیره. (ولکاک و نارایان، ۲۰۰۰). به هر حال،

دانشمندان مختلف، شاخص‌های متفاوتی را برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی مورد استفاده قرار داده‌اند که برخی از مهمترین آنها در جدول شماره (۱) ذکر شده است. به طور کلی، می‌توان سرمایه اجتماعی را با دو روش مستقیم و غیرمستقیم برآورد کرد.

جدول (۱): شاخص‌های اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی (به لحاظ نظری)

نظریه پرداز	شاخص
جیمز کلمن	اعتماد
پاتنام	درصد مشارکت در انتخابات
	درصد افراد روزنامه‌خوان
	درصد افرادی که معتقدند بیشتر افراد جامعه قابل اعتماد هستند
	درصد افراد مشارکت‌کننده در فعالیت‌های داوطلبانه جمعی
	درصد افراد عضو انجمن‌ها
	درصد افرادی که پیوسته به کلیسا می‌روند
	درصد افرادی که به سیاست علاقمند هستند
واتانو	درصد افرادی که همواره به باشگاه می‌روند
	میزان عضویت در انجمن‌ها
	میزان اعتماد به سایر شهروندان
	میزان مشارکت در فعالیت‌های مدنی
فوکویاما: روش جایگزین	میزان مشارکت در فعالیت‌های داوطلبانه
	میزان جرم و جنایت
	فروپاشی خانواده
	مصرف مواد مخدر
	طرح دعاوی دادگاهی
	فرار از پرداخت مالیات و...

۱. برای مشاهده آمارها و جداول تفصیلی ر. ک به حسنی، محسن (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی: مفاهیم، انتقادات، ایران (پایان نامه کارشناسی ارشد). استاد راهنما: دکتر علی طیب نیا. دانشگاه تهران.

همان‌طور که مشاهده می‌شود، کلمن، پاتنام و واتناو با رویکردی مستقیم، سرمایه اجتماعی را مورد بررسی قرار داده‌اند. اما فوکویاما روشی غیرمستقیم را برای ارزیابی سرمایه اجتماعی معرفی کرده است. در این روش، با استفاده از علائمی که در نبود سرمایه اجتماعی ظاهر می‌شوند، می‌توان به برآورد سرمایه اجتماعی پرداخت.

با توجه به اینکه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۷۹، پیمایشی سراسری درباره ارزش‌های ایرانیان انجام داده است، اطلاعات مناسبی برای اندازه‌گیری مستقیم سرمایه اجتماعی در دسترس است. اما برای بررسی روند سرمایه اجتماعی در کشور (به طور مستقیم) در سال‌های مختلف، اطلاعات کافی در اختیار نیست. به همین دلیل، با استفاده از روش جایگزین فوکویاما، به طور غیرمستقیم برای برآورد روند سرمایه اجتماعی تلاش می‌شود. بدین ترتیب که با ملاحظه شواهدی (که فوکویاما پیامدهای نبود سرمایه اجتماعی در جامعه معرفی کرده است) روند افزایشی یا کاهش سرمایه اجتماعی شناسایی می‌شود.

۳. سابقه تاریخی

در سال ۱۹۹۵، با انتشار کتاب پاتنام با نام "کاهش سرمایه اجتماعی در امریکا"، مباحث توسعه درباره مفهوم سرمایه اجتماعی به میزان بسیاری رشد یافت و به واژه‌ای مهم در مقالات و مجلات تبدیل شد. میزان ارجاع به سرمایه اجتماعی به سرعت در دهه اخیر رشد یافت، به طوری که از اواخر دهه ۱۹۹۰، هر سال دوبرابر شد و در سال ۲۰۰۰، رکوردی را بر جا گذاشت. علاوه بر این، پژوهش‌های کاربردی بسیاری درباره سرمایه اجتماعی در کشورهای مختلف انجام شده است (پانتیکس، ۲۰۰۴).

ارزیابی پاتنام از شاخص‌های سرمایه اجتماعی در امریکا این است که از دهه ۱۹۶۰ به بعد، همه آنها در حال افول بوده اند. پاتنام دلایل کاهش سرمایه اجتماعی را دو عامل کاهش منابع اقتصادی و افزایش استفاده از تلویزیون می‌داند. اما شواهد برای بریتانیا مبهم است، به طوری که وضعیت برخی شاخص‌های مهم مانند اعتماد اجتماعی، کاهش سرمایه اجتماعی را نشان می‌دهند، در حالی که سایر شاخص‌ها ظاهراً ثابت هستند، مانند درصد افرادی که به انجام فعالیت‌های داوطلبانه در جامعه

گرایش دارند (آلدریج و هالپرن^۱، ۲۰۰۲). پیتر هال^۲ در پژوهشی درباره تحول سرمایه اجتماعی در بریتانیا نتیجه گرفت که بسیاری از عوامل مؤثر بر کاهش سرمایه اجتماعی، در بریتانیا وجود دارند، اما سرمایه اجتماعی همچنان به میزان زیادی باقی مانده است (آلدریج و هالپرن، ۲۰۰۲). نتایج پژوهش ژان پیر ورمز^۳ در فرانسه نیز نشان داده است که این کشور به لحاظ سرمایه اجتماعی، در رتبه‌ای پایین‌تر از امریکا، کشورهای اسکانندیناوی و کشورهایمانند آلمان، بلژیک، بریتانیا و ایرلند قرار دارد. به اعتقاد وی، یکی از دلایل اصلی آن، وجود اقلیت مهاجر از افریقا در فرانسه است (کاظمی پور، ۱۳۸۳).

در پژوهشی که کلاس افه و سوزان فاکس^۴ در آلمان انجام داده‌اند، سه شاخص توجه و حساسیت افراد به مسائل کلان و سیاسی جامعه، میزان اعتماد به سایرین و میزان مشارکت در فعالیت‌های انجمنی مورد بررسی قرار گرفت. طبق یافته‌های پژوهش مذکور، میزان سرمایه اجتماعی در آلمان، در پنج دهه اخیر ثابت مانده است. نتایج پژوهش کاکس^۵ در استرالیا نیز نشان داد که سرمایه اجتماعی در استرالیا، همانند امریکا در حال افول است. علاوه بر این، یافته‌های پژوهش روتستین^۶ (۲۰۰۲) در سوئد نشان داد که این کشور در چند دهه اخیر، با رشد سرمایه اجتماعی مواجه بوده است که وجود نظام گسترده رفاهی و همکاری نزدیک دولت با سازمان‌های غیردولتی، از دلایل آن هستند. در نهایت، اینوگوچی^۷ ضمن بررسی روند شاخص‌های مربوط به مشارکت در فعالیت‌های داوطلبانه، میزان اعتماد و حساسیت به مسائل سیاسی در ژاپن، نتیجه گرفته است که در پنج دهه گذشته، شاخص‌های مذکور در این کشور ثابت مانده‌اند (کاظمی پور، ۱۳۸۳).

اما در ایران، متأسفانه تعداد کمی پژوهش درباره سرمایه اجتماعی انجام شده است. البته دستیابی به داده‌ها برای پژوهش در این زمینه، در ایران بسیار دشوار است. اکثر پژوهش‌های انجام شده در ایران یا مفهوم و مبانی نظری آن را بررسی کرده‌اند (مانند پژوهش مجیدزاده (۱۳۸۴) که بررسی روش‌شناختی سرمایه اجتماعی در نظریه توسعه است) یا مفهوم سرمایه اجتماعی را در منطقه‌ای محدود مانند شهرها و روستاها مورد بررسی قرار داده‌اند (برای مثال، پژوهش حسین ملاحسینی (۱۳۸۱) که در آن، رابطه سرمایه اجتماعی و دینداری در بین دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های استان گلستان بررسی شده است). تعداد اندکی

1. Aldridge & Halpem
2. Hall
3. Worms
4. Offe & Fuchs
5. Cox
6. Rothstein
7. Inoguchi

پژوهش نیز درباره برخی پارامترهای موردی سرمایه اجتماعی انجام شده است (مانند پژوهش غلامرضا غفاری (۱۳۸۳) که در آن شاخص اعتماد در ایران بررسی شده است). درباره وضعیت سرمایه اجتماعی در کل کشور نیز مقالات و پژوهش‌هایی منتشر شده است (مانند پژوهش محسن رضایی (۱۳۸۱) که در آن، تأثیر دولت‌های ایران بر سرمایه اجتماعی مورد توجه قرار گرفته یا پژوهش محسن رنانی (۱۳۸۲) و لیلی احمدی (۱۳۸۳) که در آن، برخی از شاخص‌های منفی سرمایه اجتماعی در سال‌های خاصی بررسی شده است). پژوهش‌های مذکور، اکثراً یا فاقد مستندات مناسبی برای بیان نظر در این زمینه هستند و بیشتر جنبه نظری و استنباطی دارند یا در آنها، از پارامترهای معدودی و برای دوره زمانی کوتاهی، به منظور تشریح وضعیت و روند سرمایه اجتماعی در ایران استفاده شده است. در کتاب سرمایه اجتماعی در ایران (کاظمی پور، ۱۳۸۳) نیز روند سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۵۳-۱۳۸۲ مورد بررسی قرار گرفته است. در پژوهش مذکور، از اطلاعات مربوط به چهار سال (۱۳۵۳، ۱۳۷۵، ۱۳۷۹، ۱۳۸۲) استفاده شده و در نهایت، نتیجه گرفته شده است که ایران در وضعیت بحرانی قرار دارد.

۴. سرمایه اجتماعی در ایران

با توجه به مباحث نظری فوق درباره سرمایه اجتماعی، مهمترین پرسش این است که وضعیت ایران از لحاظ میزان سرمایه اجتماعی چگونه است؟ آیا در گذر زمان و در سال‌های اخیر، بر سرمایه اجتماعی افزوده شده یا میزان آن کاهش یافته است؟ کدام شاخص‌ها برای ایران، مناسب و قابل کاربرد هستند؟ جامعه ما در گذار به سوی آینده، در این زمینه چه فعالیت‌هایی باید انجام دهد؟ در ادامه برای پاسخ به برخی از پرسش‌های مذکور تلاش می‌شود.

با توجه به داده‌های موجود و مشکلاتی که برای ساخت شاخص سرمایه اجتماعی وجود دارد، به منظور برآورد روند سرمایه اجتماعی در ایران، از روش غیرمستقیم و برای ارزیابی میزان آن (البته فقط در سال ۱۳۷۹) از روش مستقیم استفاده می‌شود. بدین ترتیب که ابتدا روند افزایش یا کاهش سرمایه اجتماعی ایران در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۳ با استفاده از روش جایگزین فوکویاما بررسی می‌گردد. در مرحله بعد نیز با استفاده از داده‌های آماری پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های

ایرانیان، وضعیت سرمایه اجتماعی ایران در سال ۱۳۷۹ مشخص می‌شود. سپس با مقایسه این دو مرحله و با فرض صحت نتایج پژوهش درباره روند سرمایه اجتماعی، می‌توان در مورد وضعیت سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۱ - که داده‌های آماری مربوط به سرمایه اجتماعی وجود ندارد - نسبت به سال ۱۳۷۹ نظر داد. شایان ذکر است که داده‌های آماری مربوط به سال‌های قبل از ۱۳۶۵، کامل نیست و به همین دلیل، سال شروع ۱۳۶۵ در نظر گرفته می‌شود.

۴-۱- بررسی روند سرمایه اجتماعی در ایران

همان‌طور که قبلاً بیان شد، فرانسیس فوکویاما در مورد روش جایگزین اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در جوامعی که داده‌های مناسب برای سنجش و اندازه‌گیری ندارند، معتقد است انحرافات اجتماعی باید محاسبه شوند:

«در هر صورت، برای تخمین ذخیره سرمایه اجتماعی ملت، در مقیاس گروه‌هایی که مشکلات سنجش و اندازه‌گیری کمتری برای آنها وجود دارد، یک روش جایگزین وجود دارد. به جای سنجش و اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی به عنوان یک ارزش مثبت، می‌توان نبود سرمایه اجتماعی و به عبارت دیگر، انحرافات اجتماعی از قبیل میزان جرم و جنایت، فروپاشی خانواده، مصرف مواد مخدر، طرح دعاوی و دادخواهی، خودکشی، فرار از پرداخت مالیات و موارد مشابه را با روش‌های مرسوم اندازه‌گیری کرد. فرض می‌شود که چون سرمایه اجتماعی، وجود هنجارهای رفتاری مبتنی بر تشریک مساعی را منعکس می‌کند، انحرافات اجتماعی نیز بالفعل بازتاب نبود سرمایه اجتماعی خواهد بود» (فرانسیس فوکویاما، ۱۳۷۹).

به دلیل وجود محدودیت‌ها و مسائل مذکور، در پژوهش حاضر نیز از روش جایگزین استفاده می‌شود که فوکویاما برای سنجش سرمایه اجتماعی پیشنهاد کرده است. شایان ذکر است که با در نظر گرفتن شاخص‌های پیشنهادی فوکویاما و با توجه به اطلاعاتی که برای ایران در دسترس است، آمار صدور چک بی‌محل، قتل عمد، طلاق، اعمال منافی عفت، ایراد ضرب و جرح، اختلاس، تخلفات رانندگی، سرقت، دعاوی موجر و مستأجر، جرایم اطفال یا اقدام به خودکشی، شاخص در نظر گرفته می‌شوند.

جدول (۲): تطبیق معیارها با شاخص‌های مطرح در ادبیات سرمایه اجتماعی

شخص جرم و جنایت: فوکویاما	صدور چک بی محل
درصد افرادی که معتقدند بیشتر افراد جامعه، قابل اعتماد هستند: پاتنام و واتناو	قتل عمد
شخص جرم و جنایت: فوکویاما	ایراد ضرب و جرح
شخص جرم و جنایت: فوکویاما	اعمال منافی عفت
شخص جرم و جنایت: فوکویاما	اختلاس، ارتشاء و جعل
درصد افرادی که معتقدند بیشتر افراد جامعه قابل اعتماد هستند: پاتنام و واتناو	سرقت
شخص جرم و جنایت: فوکویاما	تخلفات رانندگی
شخص جرم و جنایت: فوکویاما	تصرف عدوانی
شخص جرم و جنایت، فروپاشی خانواده: فوکویاما	جرایم اطفال
شخص جرم و جنایت، طرح دعوی دادگاهی: فوکویاما	پرونده های موجر و مستأجر
درصد افرادی که معتقدند بیشتر افراد جامعه قابل اعتماد هستند: پاتنام و واتناو	طلاق
شخص فروپاشی خانواده: فوکویاما	اقدام به خودکشی
شخص خودکشی: فوکویاما	

با توجه به اینکه شاخص‌های فوق در نبود سرمایه اجتماعی افزایش می‌یابند، می‌توان تا حد زیادی با بررسی آنها، به وضعیت و روند سرمایه اجتماعی پی برد. شایان ذکر است که در شرایط باثبات، ممکن است به دلایلی برخی از این متغیرها، افزایش یا کاهش یابند، مانند خودکشی که افزایش می‌یابد. اما بقیه شاخص‌ها در حال کاهش هستند یا ثابت می‌مانند. البته وقتی به طور همزمان، همه متغیرهای یادشده در حال افزایش یا کاهش باشند، احتمالاً می‌توان در مورد روند سرمایه اجتماعی نظر داد.

همه آمارهای مورد نظر، از سالنامه‌های آماری مرکز آمار ایران استخراج شده‌اند. در همه آمارها، نقش افزایش جمعیت حذف شده است. بدین صورت که سال ۱۳۶۵، سال پایه در نظر گرفته شده و شاخص جمعیت در این سال، یک فرض گردیده است. سپس از طریق متوسط نرخ رشد سالانه جمعیت که مرکز آمار ایران

در بازه‌های ده‌ساله اعلام می‌کند، شاخص‌های جمعیتی سال‌های بعد محاسبه می‌شود و آمار هر سال، بر شاخص جمعیتی آن تقسیم می‌گردد تا عامل جمعیت حذف شود.

با استفاده از جدول زیر و نیز جداول تفکیکی و نمودارهای آماری سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۳، می‌توان نتایج زیر را استخراج کرد. البته باید به این نکته توجه شود که ممکن است انواع مختلفی از شاخص‌های مربوط به جرم و جنایت وجود داشته باشند، ولی در پژوهش حاضر، فقط برخی از آنها مورد توجه قرار گرفته است. زیرا اولاً، اطلاعات مربوط به تعداد پرونده‌های جرم و جنایت، چندان در دسترس نیستند. دوم اینکه، دادن وزن به انواع مختلف جرم و جنایت، در خصوص میزان تأثیرشان بر سرمایه اجتماعی بسیار مشکل است.

جدول (۳): شاخص‌های کاهنده سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۳ (تعداد)

سال	۱۳۶۵	۱۳۶۷	۱۳۶۹	۱۳۷۱	۱۳۷۳	۱۳۷۵	۱۳۷۷	۱۳۷۹	۱۳۸۱	۱۳۸۳
صدور چک بی‌محل	۵۸۴۰۳	۶۸۰۳۱	۱۰۵۹۸۷	۱۶۷۳۲۹	۲۰۲۰۹۷	۳۰۷۰۰۰	۳۷۳۳۸۹	۴۶۵۹۰۲	۴۷۳۵۸۰	۱۸۹۲۰۴
قتل عمد	۲۲۰۰	۲۸۵۷	۲۷۴۲	۲۵۸۱	۳۰۲۷	۳۱۰۵	۳۲۲۴	۴۲۲۶	۴۸۹۰	۳۶۰۶
ایراد ضرب و جرح	۱۶۷۷۵۳	۱۶۶۷۵۳	۱۶۶۲۵۰	۱۵۱۹۱۷	۱۶۶۶۹۱	۲۱۴۳۵۷	۲۵۶۶۵۸	۲۹۹۸۳۱	۳۶۶۴۱۶	۲۵۱۶۹۷
اعمال منافی عفت	۳۰۵۰۸	۲۰۴۳۳	۲۴۰۹۵	۲۹۸۶۴	۳۶۹۹۰	۵۲۷۰۲	۵۶۶۹۱	۵۷۰۴۰	۷۱۲۸۹	۵۰۹۶۲
اختلاس، ارتشاء و جعل	۳۱۲۲۳	۳۸۰۳۶	۴۵۶۱۹	۵۶۶۱۶	۶۶۲۲۷	۹۲۸۹۵	۱۲۴۱۷۰	۱۶۱۲۲۵	۲۲۶۹۷۷	۱۴۲۰۹۶
سرقت	۶۷۲۷۲	۶۹۳۹۷	۷۸۰۵۶	۷۶۹۷۸	۹۴۹۵۲	۹۲۸۹۵	۱۵۶۱۴۳	۲۰۵۹۰۷	۲۵۵۲۳۳	۱۲۳۶۶۴
تخلف رانندگی	۶۳۷۳۶	۶۴۴۲۸	۵۹۲۴۱	۵۱۶۶۹	۵۴۴۶۳	۹۲۷۷۹	۹۹۸۶۲	۱۴۰۸۸۵	۱۷۰۳۲۶	۱۱۷۸۶۰
تصرف عدوانی	۵۹۴۱۷	۶۱۷۹۹	۶۰۷۸۹	۶۲۴۶۸	۷۸۵۹۵	۹۲۵۵۰	۱۱۰۱۷۷	۱۲۵۷۸۴	۱۶۷۳۶۹	۹۶۸۲۵
جرائم اطفال	۱۷۱۳	۲۲۹۱	۲۵۴۰	۵۹۶۲	۱۰۱۳۱	۶۲۶۶	۷۳۰۹	۹۸۹۹	۱۴۹۶۸	۹۱۷۱
پرونده‌های موجر و مستأجر	۲۲۱۳۹	۲۰۴۳۷	۲۶۵۱۶	۲۶۱۴۰	۲۴۰۷۲	۲۲۴۶۰	۲۶۰۰۸	۳۱۶۲۶	۳۳۴۰۲	۲۱۰۰۱
طلاق	۱۷۸۵۸	۱۵۱۳۵	۱۹۱۵۲	۲۵۸۸۶	۳۹۷۱۵	۶۲۷۸۹	۸۷۵۵۳	۱۰۲۷۸۶	۱۲۱۲۲۹	۱۰۵۴۰۶
اقدام به خودکشی	۴۸۴	۴۲۸	۲۳۷	۱۶۲۴	۳۲۳۷	۲۵۵۰	۲۴۵۷	۲۳۴۴	۲۸۴۴	۳۰۰۷

سرمایه اجتماعی از دید رویکرد منفی فوکویاما در ایران/ محمود متوسلی و دیگران

- ۱- صدور چک بی محل: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱، روندی افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
  - ۲- قتل عمد: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱ (به استثنای ۱۳۶۹ و ۱۳۷۱) روند افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
  - ۳- ایراد ضرب و جرح: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱ (به استثنای ۱۳۶۷، ۱۳۶۹ و ۱۳۷۱) روند کلی افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
  - ۴- اعمال منافی عفت: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱ (به استثنای ۱۳۶۷) روند کلی افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
  - ۵- اختلاس، ارتشاء و جعل: در کل سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱، روندی افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
  - ۶- سرقت: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱ (به استثنای ۱۳۷۲) روند کلی افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
  - ۷- تخلفات راهنمایی و رانندگی: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱ (به استثنای ۱۳۶۹ و ۱۳۷۱) روند کلی افزایشی و در ۱۳۸۱-۱۳۸۳، کاهش مشاهده می‌شود.
  - ۸- تصرف عدوانی و مزاحمت: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱ (به استثنای ۱۳۶۹) روند کلی افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
  - ۹- جرایم اطفال: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱ (به استثنای ۱۳۷۵) روند کلی افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
  - ۱۰- پرونده‌های مربوط به موجر و مستأجر: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱، روند کلی افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
  - ۱۱- طلاق: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱ (به استثنای ۱۳۶۷) روند کلی افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
  - ۱۲- اقدام به خودکشی: در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱، روند کلی افزایشی و در دوره ۱۳۸۱-۱۳۸۳، روند کاهشی مشاهده می‌شود.
- البته نمی‌توان همه این روندها را به سرمایه اجتماعی نسبت داد و روندهای مزبور، تحت تأثیر بسیاری از عوامل دیگر نیز قرار گرفته‌اند. اما همان طور که بیان شد، وقتی در این شاخص‌ها، روند هماهنگی مشاهده می‌شود، می‌توان تا حد

زیادی در مورد روند سرمایه اجتماعی نظر داد.

با بررسی روند عوامل مذکور، مشاهده می‌شود که از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۱، به جز برخی استثناعات در مورد بعضی از شاخص‌ها در هر یک از سال‌ها، در بقیه شاخص‌ها روندی افزایشی وجود دارد که بیانگر روند کاهشی سرمایه اجتماعی در این سال‌ها است. در سال‌هایی که در برخی شاخص‌ها کاهش مشاهده می‌شود، در سایر شاخص‌ها افزایش ملاحظه می‌گردد و اگر کل شاخص‌ها با هم در نظر گرفته شوند، روند کاهشی در ۱۳۶۵-۱۳۸۱ نتیجه گرفته می‌شود. اما ملاحظه می‌گردد که از سال ۱۳۸۱ تا سال ۱۳۸۳، علائم منفی سرمایه اجتماعی رو به افول می‌گذارند. نتیجه، روند سرمایه اجتماعی در ایران از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۳ به صورت زیر است: در جامعه ایران در سال‌های ۱۳۶۵ الی ۱۳۸۱، سرمایه اجتماعی به میزان بسیاری کاهش یافته است که این روند، از سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۳ به طور معکوس بوده و کمی بهبود یافته است. در مورد روند به دست آمده در پژوهش حاضر، فروض مختلفی می‌توانند مطرح شوند و مبنای کارهای بعدی قرار گیرند. برای مثال، برای سال‌های ۱۳۶۵ الی ۱۳۶۷، می‌توان فرسایشی شدن جنگ را یکی از عوامل مؤثر دانست. می‌توان مشکلات ناشی از جنگ و اتخاذ سیاست‌های تعدیل را که باعث تحمیل فشار اقتصادی فراوان بر مردم جامعه و غفلت از توسعه سیاسی و معیشت آنها گردید، عوامل مؤثر در کاهش سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۸ الی ۱۳۷۶ دانست. در مورد روند کاهشی در سال‌های ۱۳۷۶ الی ۱۳۸۱ نیز می‌توان سیاست‌زدگی جامعه و سوءاستفاده از عواملی را که باعث همبستگی مردم بوده است، مورد توجه قرار داد. در پژوهش درباره دلایل افزایش سرمایه اجتماعی در سال ۱۳۸۳ نسبت به ۱۳۸۱، می‌توان تغییر رویکردی را مورد توجه قرار داد که نهادهای انتظامی، دینی، قضایی و رسانه‌ای در این سال‌ها داشته‌اند. ناگفته نماند که چنین نتیجه‌گیری با توجه به فرض در نظر گرفته در روش فوکویاما و داده‌های در دسترس و بیان شده در این قسمت است. این نتیجه می‌تواند با تغییر شرایط یا استفاده از داده‌هایی متفاوت تغییر کند.

۴-۲- وضعیت سرمایه اجتماعی ایران در سال ۱۳۷۹

در بخش قبلی، روند سرمایه اجتماعی در بازه زمانی ۱۳۶۵-۱۳۸۳ به دست

آمد. اما هنوز مشخص نیست که وضعیت سرمایه اجتماعی ایران، در هر یک از سال‌های مذکور چگونه است. در این بخش، سعی می‌شود با استفاده از یافته‌های طرح پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، وضعیت سرمایه اجتماعی ایران در سال ۱۳۷۹ بررسی شود و یک سال پایه برای به دست آوردن وضعیت سرمایه اجتماعی در سایر سال‌ها در نظر گرفته شود. در حقیقت، در این بخش بر خلاف بخش قبلی از روش مستقیم برآورد سرمایه اجتماعی استفاده می‌شود. همان طور که گفته شد، برای تعیین وضعیت سرمایه اجتماعی ایران در سال ۱۳۷۹، از یافته‌های پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان استفاده می‌شود و در حقیقت، تحلیل ثانویه‌ای از این پیمایش بیان می‌گردد. این پیمایش بر اساس مصاحبه حضوری با ۱۶۸۲۴ نفر افراد پانزده‌ساله و بالاتر ساکن در ۲۸ استان کشور به دست آمده که با روش کاملاً تصادفی انتخاب شده‌اند.

برای تعیین وضعیت سرمایه اجتماعی ابتدا فروضی در نظر گرفته می‌شود:

جدول (۴): فروض تعیین کننده میزان سرمایه اجتماعی

نتیجه	پاسخ
سرمایه اجتماعی وجود ندارد	اصلاً
سرمایه اجتماعی خیلی کم است	خیلی کم
سرمایه اجتماعی کم است	کم
سرمایه اجتماعی در حد متوسط وجود دارد	متوسط
سرمایه اجتماعی زیاد است	زیاد
سرمایه اجتماعی خیلی زیاد است	خیلی زیاد
سرمایه اجتماعی بیشترین مقدار ممکن را دارد	کاملاً

در پژوهش حاضر، از یافته‌های طرح، ۱۳ پرسش مرتبط با سرمایه اجتماعی انتخاب می‌شود. با توجه به جداول استخراج شده از این یافته‌ها، نتایج زیر به دست می‌آید.

۱. برای مشاهده جداول تفصیلی ر. ک به حسینی، محسن (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی: مفاهیم، انتقادات، ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). استاد راهنما: دکتر علی طیب‌نیا. دانشگاه تهران.

جدول (۵): شاخص های تعیین کننده میزان سرمایه اجتماعی در سال ۱۳۷۹

شاخص	گزینه اکثریت مصاحبه شوندگان
میزان گذشت در جامعه	متوسط
میزان امانتداری در جامعه	متوسط
میزان انصاف در جامعه	متوسط
میزان خیرخواهی در جامعه	متوسط
میزان صداقت در جامعه	متوسط
میزان پایبندی به قول و قرار در جامعه	متوسط
میزان آزادی احزاب	متوسط
میزان پیگیری سیاست	متوسط
میزان اعتماد به خانواده	کاملاً
میزان اعتماد به اقوام	متوسط
میزان اعتماد به دوستان	متوسط
میزان تمایل خانواده به شرکت در جنگ	متوسط
میزان تمایل شخص به شرکت در جنگ	زیاد

همان طور که مشاهده می‌شود، از ۱۳ پرسش فوق، در ۱۱ مورد، اکثر مصاحبه‌شوندگان گزینه متوسط را انتخاب کرده‌اند. در پرسش مربوط به میزان تمایل شخص به شرکت در جنگ، گزینه زیاد و پرسش در مورد میزان اعتماد به خانواده نیز گزینه کاملاً، بیشترین پاسخ‌ها را به خود اختصاص داده‌اند.

با توجه به فروض یادشده در ابتدای بخش، نتیجه‌ای که می‌توان از پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان استخراج کرد، این است که در سال ۱۳۷۹، میزان سرمایه اجتماعی ایران در حد متوسط است. شایان ذکر است که این نتیجه، با توجه به فرض مذکور و داده‌های موجود در این قسمت به دست آمده است. این نتیجه می‌تواند با تغییر شرایط یا استفاده از داده‌های متفاوت تغییر کند.

۳-۴- وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۳ (نسبت به سال ۱۳۷۹)

اکنون با آگاهی از روند سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۳ و وضعیت

سرمایه اجتماعی در ایران در سال ۱۳۷۹، یعنی سال پایه می‌توان وضعیت نسبی سرمایه اجتماعی را در هر یک از سال‌های مورد نظر استخراج کرد. بدین ترتیب که با فرض صحت نتایج به دست آمده برای روند سرمایه اجتماعی، میزان سرمایه اجتماعی در سال‌های مختلف نسبت به سال ۱۳۷۹ (که در حد متوسط ارزیابی شد) به دست آید. در نتیجه، با توجه به اینکه برای سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱، روند کاهشی حاصل شده است، می‌توان گفت میزان سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵ الی ۱۳۷۹، بیش از سال ۱۳۷۹ (در حد متوسط) و در سال ۱۳۸۱، کمتر از سال ۱۳۷۹ بوده است. در مورد سال ۱۳۸۳ نیز با توجه به اینکه روندی افزایشی در خصوص سرمایه اجتماعی نسبت به سال ۱۳۸۱ به دست آمد، درباره میزان آن نسبت به سال ۱۳۷۹ نمی‌توان نظر داد.

با توجه به اینکه میزان سرمایه اجتماعی در سال ۱۳۷۹، در حد متوسط ارزیابی شد، می‌توان گفت نتایج به دست آمده بر خلاف نظرهای برخی محققان است که میزان سرمایه اجتماعی را در ایران، کم و وضعیت آن را بحرانی می‌دانند (برای مثال، لیلی احمدی (۱۳۸۳) و غلامرضا غفاری (۱۳۸۳) میزان سرمایه اجتماعی را در ایران کم ارزیابی می‌کنند). ظاهراً میزان سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵ الی ۱۳۸۱، به میزان بسیاری کاهش یافته است (از سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۳ بهبود یافته است، اما هنوز فاصله زیادی با سال‌های ابتدایی بازه مورد نظر دارد)، اما نکته مهمی که در اینجا وجود دارد و نباید از آن غفلت شود، این است که جامعه ایران شبیه به جامعه امریکا است. گرچه میزان سرمایه اجتماعی رو به افول بوده است، این روند کاهشی از یک پایه نسبتاً بالا انجام شده است که دقیقاً با وضعیت سرمایه اجتماعی در امریکا شباهت دارد (استفان آلدریج و دیوید هالپرن، ۲۰۰۲). در حقیقت، می‌توان گفت که میزان سرمایه اجتماعی در جامعه ایران، به میزان بسیاری کاهش یافته است، اما این کاهش از یک پایه بالا صورت گرفته است و وضعیت سرمایه اجتماعی جامعه ایران در سال‌های قبل (برای مثال، سال ۱۳۶۵) بسیار مناسب بوده است و با وجود کاهش شدید در میزان سرمایه اجتماعی، نمی‌توان وضعیت آن را بحرانی دانست.

اما در عین حال سرمایه اجتماعی، عنصری ثابت و خنثی نیست، نظام و سیستم اجتماعی با هر تحریکی، ممکن است دچار نقص و انحراف در اعتماد اجتماعی،

انسجام و مشارکت اجتماعی شود و سرمایه اجتماعی با کاهش مواجه گردد و این مسئله مهم، به تدریج مهاجرت، افسردگی، اعتیاد، نارضایتی عمومی، اغتشاش و فروپاشی را پدید آورد. به هر حال، میزان سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱، به میزان بسیاری کاهش یافته است. پرسش اساسی این است که چه عواملی در روند کاهشی سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۱ و روند افزایشی آن در سال‌های ۱۳۸۱-۱۳۸۳ مؤثر بوده‌اند؟ بدیهی است جامعه‌شناس‌های ایرانی، باید این نوع کنش‌های ایرانیان را شناسایی و بررسی کنند و مدیران اجرایی نیز به اصلاح آنها بپردازند.

۴. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، برای بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی، در مرحله اول با توجه به محدودیت داده در ایران، از روش جایگزینی (روش غیرمستقیم) استفاده شد. طبق روش مذکور، در شرایطی که داده‌های مناسبی وجود ندارند، می‌توان با توجه به پیامدهای فقدان سرمایه اجتماعی در جامعه، به روند سرمایه اجتماعی پی برد. در این پژوهش، دوازده شاخص برای ارزیابی روند سرمایه اجتماعی انتخاب شد و با بررسی آنها در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۳، برآورد گردید که سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵ الی ۱۳۸۱، روندی کاهشی و در سال‌های ۱۳۸۱ الی ۱۳۸۳ نیز روند افزایشی داشته است. در مرحله دوم نیز ضمن در نظر گرفتن فروض خاصی، با استفاده از یافته‌های طرح پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، به طور مستقیم وضعیت سرمایه اجتماعی ایران در سال ۱۳۷۹، بررسی و در حد متوسط ارزیابی شد. سپس با مقایسه دو مرحله قبلی و با فرض صحیح بودن نتایج مرحله اول، میزان سرمایه اجتماعی در سال‌های ۱۳۶۵ الی ۱۳۷۹، بیشتر از سال ۱۳۷۹ (حد متوسط) و در سال ۱۳۸۱ نیز کمتر از آن ارزیابی شد.

شایان ذکر است که این نتایج بر اساس شاخص‌هایی به دست آمد که در پژوهش حاضر انتخاب شدند و ممکن است با در نظر گرفتن شاخص‌های دیگر، به نتایج متفاوتی دست یافت. در پژوهش‌های آینده باید تلاش شود که اطلاعات جدید و جامع‌تری درباره سرمایه اجتماعی ایران گردآوری شود و تا حد امکان در برآورد سرمایه اجتماعی از روش مستقیم استفاده گردد. البته برای انجام چنین

سرمایه اجتماعی از دید رویکرد منفی فوکویاما در ایران / محمود متوسلی و دیگران

کاری، انجام پیمایش‌های سراسری در کشور، همانند سال ۱۳۷۹ لازم است. ولی ظاهراً انجام چنین پیمایش‌هایی فقط در توان و اختیار نهادهای دولتی است.

منابع

الف) فارسی

- دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۱). پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹). پایان نظم. ترجمه غلامعباس توسلی. جامعه ایرانیان.
- کاظمی پور، عبدالمحمد (۱۳۸۳). سرمایه اجتماعی در ایران. دفتر طرح‌های ملی.
- مجیدزاده، رضا (۱۳۸۴). بررسی روش‌شناختی جایگاه سرمایه اجتماعی در تئوری توسعه (پایان نامه کارشناسی‌ارشد)، دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۳-۱۳۶۵). سالنامه آماری ایران.

ب) انگلیسی

- Aldridge, Stephen, Halpern, David & Fitzpatrick, Sarah (2002). Social Capital. A Discussion paper. Performance and Innovation Unit.
- Bourdieu, P (1986). The forms of capital in Richardson J. (ed). Handbook of theory and research for the sociology of education. Greenwood Press.
- Coleman, J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. American Journal of Sociology, 120-95, 94.
- Coleman, J. (1990). Foundations of Social Theory. Cambridge. Harvard University Press.
- Fukuyama, Francis (1999). Social Capital and Civil Society. The Institute of Public Policy. George Mason University.
- Hall, P. (2002). Great Britain: The role of government and the distribution of social capital in Putnam, R. (ed) (Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Societies. Oxford University Press, UK.
- Hanifan, L. J. (1916). The Rural School Community Centre. Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 38-130, 67.
- Loury, G. (1977). A Dynamic Theory of Racial Income Differences in Wallace, P. A. & Le Mund, E. eds. (Women, Minorities, and Employment Discrimination. Lexington, MA. Lexington Books.
- Ponthieux, Sophie (2004). The concept of social capital: a critical review. ACN Conference, Paris 23-21 Januaty.
- Putnam, R. D., Leonardi, R. & Nanetti, R. Y. (1993). Making Democracy Work. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (1995). Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America. PS: Political Science and Politics, XXVIII, 683-664.
- Rothstein, Bo. (2002) Sweden: Social Capital in the Social Democratic State In R. D.

- Putnam .Democracies in Flux :The Evolution of Social Capital in Contemporary Society .Oxford :Oxford University Press.
- Sabatini ,Fabio (2006) .The Empirics of Social Capital and Economic Development : A Critical Perspective .Department of Public Economics .University of Rome La Sapienza.
- Woolcock ,M & .Narayan ,D.(2000). Social capital :Implications for development theory ,research ,and policy .The World Bank Research Observer, 249-225, (2)15
- Worms ,Jean-Pierre (2002). Old and New Social Ties in France In Robert Putnam , (ed) .Democracies in Flux :The Evolution of Social Capital in Contemporary Society .Oxford :Oxford University Press.

